

Ο αναθεματισμός του Ελευθερίου Βενιζέλου και το υπόμνημα του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου για τον ρόλο της Εκκλησίας και της θρησκείας στη ζωή του λαού

Στα πλαίσια του Εθνικού Διχασμού, που έλαβε χώρα στα μέσα της δεκαετίας του 1910, η Εκκλησία δεν είχε μείνει αμέτοχη, λαμβάνοντας εμφανώς θέση με τους βασιλόφρονες-αντιβενιζελικούς. Το βασικό αντικείμενο της διένεξης μεταξύ βασιλιά και Βενιζέλου, ήταν η είσοδος ή όχι της Ελλάδος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄, βάσει εδαφικών ανταλλαγμάτων και εγγυήσεων από την Γερμανία υποστήριζε την ουδετερότητα, ενώ ο Βενιζέλος την συμμετοχή στο πλευρό των Ἀγγλων και των Γάλλων, προσανατολισμένος στην υλοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας».

Με το Κίνημα της Εθνικής Αμύνης του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, το 1916, και κάτω από τις κατακτητικές διαθέσεις των Βούλγαρων, παρατηρήθηκε ωστόσο κι ένας διχασμός ανάμεσα στις τάξεις της Εκκλησίας, καθώς οι μητροπόλεις των «Νέων Χωρών» (έτσι εξακολουθεί ν' αποκαλεί το Πατριαρχείο τα εδάφη που ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους· δηλαδή τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Ἡπειρο, την Κρήτη και νησιά του ανατολικού και βορείου Αιγαίου), εμφανίζονταν να είναι, λίγο έως πολύ φιλοβενιζελικές.

Στην «Παλαιά Ελλάδα», οι μητροπόλεις υπό την καθοδήγηση του αρχιεπισκόπου Αθηνών, Θεόκλητου Α΄, εξέφραζαν με κάθε τρόπο την εναντίωσή τους στον «Σατανά» και «προδότη» Βενιζέλο, ο οποίος προσέθετε περισσότερα βέλη στις

φαρέτρεις των αντιπάλων του, μετά κι απ' την ωμή επέμβαση των συμμάχων του Αγγλογάλλων, τον Νοέμβριο του 1916, σε ελληνικό έδαφος, που κατέλυαν την έννοια του κυριαρχικού δικαιώματος (σύγκρουση των συμμάχων με τον κυβερνητικό στρατό και βομβαρδισμός της Αθήνας, λόγω μη ικανοποίησης της συμμαχικής απαιτήσεως για παράδοση πολεμικού υλικού από την κυβέρνηση των Αθηνών). Μετά τον συμβιβασμό της κυβέρνησης και την αποχώρηση των συμμάχων, εκδηλώθηκε στην Αθήνα κύμα επιθέσεων και λεηλασιών εναντίων των βενιζελικών. Τα γεγονότα αυτά, έμειναν γνωστά ως «Νοεμβριανά», στα πλαίσια των οποίων εντάσσεται κι ο αναθεματισμός του Βενιζέλου που ακολούθησε λίγες ημέρες αργότερα. Η ιδέα του αναθεματισμού, φέρεται ν' ανήκε στον μητροπολίτη Λαρίσης, Αρσένιο, η οποία κι έγινε δεκτή από την Ιερά Σύνοδο.

Έτσι, στις 12 Δεκεμβρίου 1916, πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, αντιβενιζελικό συλλαλητήριο, υπό την καθοδήγηση της Ιεράς Συνόδου.

Στο Πεδίον του Άρεως, ένα ρακένδυτο αχυρένιο ομοίωμα του Βενιζέλου που έφερε την φωτογραφία του στην κορυφή, καθώς και μια κεφαλή αιμόφυρτου ταύρου με μεγάλα κέρατα, είχαν τοποθετηθεί σ' έναν λάκκο, μαζί με την επιγραφή «Ανάθεμα εις τον προδότην και τους συνενόχους του».

Εκεί, οι διαδηλωτές, οι οποίοι είχαν ήδη φανατιστεί, έριχναν από μια πέτρα, μικρή ή μεγάλη, επαναλαμβάνοντας την κατάρα που ξεστόμισε πρώτος ο Θεόκλητος: **«Κατά Ελευθερίου Βενιζέλου, φυλακίσαντος αρχιερείς και επιβουλευθέντος την βασιλείαν και την πατρίδα, ανάθεμα έστω!»**.

Ήταν τόσο μεγάλος ο ζήλος των λιθοβολούντων, ώστε δημοσίευμα της εποχής αναφέρει χαρακτηριστικά:

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΠΡΟΠΑΗΡΩΤΕΑ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΤΗΣΙΑ . . . . . ΔΡ. 18	ΕΤΗΣΙΑ . . . . . ΔΡ. 28
ΕΞΑΜΗΝΙΑ . . . . . ΔΡ. 10	ΕΞΑΜΗΝΙΑ . . . . . ΔΡ. 15
ΤΡΙΜΗΝΙΑ . . . . . ΔΡ. 5	ΤΡΙΜΗΝΙΑ . . . . . ΔΡ. 7

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΑΜΕΡΙΚΗΣ
Έτησια Δολάρια 8.— Έξάμηνη 4.— Τρίμηνη 2,50

ΑΡ. ΑΠΕΛΑΣΕ ΚΑΙ ΕΛΤΡΗΣΕ ΙΣΤΙΝΕΡΑ ΣΠΕΦΩΝΑ
ΤΙΜΗ ΣΚΑΣΤΟΥ ΦΥΛΛΟΥ ΛΕΠΤΑ 6

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: Δ. ΟΙΚ. ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Π. Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΕΤΟΣ 21^{ον} ΑΡΙΘΜΟΣ 7244 | ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ 139 | ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΡΙΘΜΟΣ 5 | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΡΙΤΗ 13 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1916

100 ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΑΝΑΘΕΜΑΤΙΖΟΝΤΕΣ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟΝ

Όπου υπάρχει λίθος, ανεξαρτήτως μεγέθους ή χρησιμότητας, διαρπάζεται και μεταφέρεται εις το Πολύγωνον. Ετοιμόρροπος οικία, πλησίον της Ιππευτικής Σχολής κειμένη, φρουρείται από στρατιωτικής δυνάμεως διά να μη κατακρημνισθή χάριν των λίθων. Οι λίθοι άλλης ανεγειρομένης οικίας, μετεφέρθησαν πάντες εις τον τόπον του αναθέματος.

Ατελεύτητος σειρά κάρρων τετρατρόχων, με λόφους πετρών σύρεται προς το Πολύγωνον. Και άλλα μεν ανήκουν εις τους επιστράτους, των διαφόρων συνοικιών, και επί πάντων υπάρχει πινακίς με την επιγραφήν «Οι επίστρατοι Πετραλώνων διά το ανάθεμα του προδότου», «Οι επίστρατοι Θησείου διά την κατάραν στον δολοφόνο». Άλλα δε ανήκουν εις διαφόρους εμπόρους...λίθων.

- Μια δεκάρα, μια πέτρα.

- Για τον προδότη παιδιά, εμπρός!

Λουστράκια φορτωμένα επίσης με σκληρούς ογκόλιθους κραυγάζουν:

- Στη φτήνεια. Μια πεντάρα οι άσπρες πέτρες και μια δεκάρα οι μαύρες πέτρες.

- Για τον δολοφόνο.

[...]

Πολλοί με ιώβειον υπομονήν εκκινούν από το Παγκράτι, ή από το Γκαζοχώρι, ή από άλλην απομεμακρυσμένην συνοικίαν της πόλεως, φορτωμένοι με τεράστια αγκωνάρια. Ούτε το βάρος το οποίον τους κάνει να κύπτουν, ούτε ο ιδρώς όστις ρέει από τα μέτωπά των τους κάμνει έστω και προς στιγμήν να σταματήσουν διά να ξεκουρασθούν. Βιάζονται όλοι να ρίψουν μίαν ώραν ενωρίτερον τον «λίθον του αναθέματος» εις τον προδότην.

Γέροντες πάλλευκοι μόλις υποβαστάζοντες τα χρόνια των, εκράτουν και αυτοί λίθους, όσο ηδύνατο ο καθένας μεγαλείτερον, ενώ παιδάκια, μπεμπέδες ακόμη, εκράτουν και αυτά το λιθαράκι των διά να το πετάξουν εις τον σωρόν του

αναθέματος μαζί με τον μπαμπά και την μαμμά των.

Κυρίαί και δεσποινίδες, των οποίων η περιποίηση των χειρών τας απασχολεί ώρας καθ' ημέραν, εκράτουν αληθινές κοτρώνες με πολλούς κινδύνους να πάθη η απαλότης και η λευκότης της επιδερμίδος...

(Εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ», 13/12/1916)

Σε άλλο δημοσίευμα της εποχής, διαβάζουμε για την συμμετοχή του κλήρου:

The image shows a page from the newspaper 'ΕΜΠΡΟΣ' (The Advance), dated December 13, 1916. The page is decorated with musical notation on staves. At the top, it reads 'Αθήναι, Τρίτη 13, Δεκεμβρίου 1916.' and 'Σύλλ. Μ. Καρόλου 25, Αγγλ. γύλιος 2,6412'. The main title is 'ΕΚΡΙΓ' (EKRIG), with the subtitle 'ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ'. Below this, it lists the publisher 'ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΕΚΔΟΣΗΝ ΑΡΙΘ. 11-12' and the printer 'ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΕΚΔΟΣΗΝ ΑΡΙΘ. 11-12'. The main headline is 'Η ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΙΣ ΜΕΤΑΓΟΓΙΚΩΝ ΕΙΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΝ' (The Concentration of Metagogues in Chalkidiki). Below this, it reads '«ΑΝΑΘΕΜΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΟΔΟΤΗΝ!»' (Anathema to the Traitor!) and 'Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΑΙ ΜΥΡΙΑΔΕΣ ΛΑΟΥ ΑΝΑΘΕΜΑΤΙΖΟΥΝ ΒΟΤΝΑ ΔΙΩΘΩΝ ΑΝΑΘΕΜΑΤΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΠΟΛΥΤΩΝΟΝ' (The Metropolitan and Myriads of the People Anathematize the Traitor, Driving him into the Polytonon).

Η Α.Π. μητροπολίτης κ. Θεόκλητος και τα μέλη της Ιεράς Συνόδου έλαβον ενεργόν μέρος, ου μόνον διά της παρουσίας αυτών κατά την εκτέλεσιν του Αναθέματος, αλλά και δι' άλλων ενεργειών, εις τα οποίας από της πρωίας προέβη η Ιερά Σύνοδος.

Ούτω διετάχθησαν όλοι ναοί, όπως οι κώδωνες αυτών κρούωνται διαρκούσης της ώρας του αναθεματισμού. Επίσης διετάχθησαν να παραστώσιν εις το Πολύγωνον πάντες οι εν Αθήναις ιερείς.

Ο αρχηγός της Εκκλησίας επιδοκίμασεν ούτως εξ ολοκλήρου την λαϊκήν θέλησιν και παρέσχεν εις τον χθεσινόν αναθεματισμόν όλην την σημασίαν την οποίαν ώφειλεν ούτος να έχη, επικροτούμενος και κανονικώς εκτελούμενος υπ' αυτής ταύτης της Εκκλησίας, συμφώνως προς την θρησκευτικήν μας παράδοσιν.

[...]

Ο Π. Μητροπολίτης είχε φθάσει επιβαίνων αμάξης εις το Πεδίον του Άρεως από της 3ης απογευματινής ώρας, μετ' αυτού δε πάντα τα μέλη της Ιεράς Συνόδου και πλείστοι ιερείς και διάκονοι. Ο λαός εις την θέαν του κλήρου ζητοκραυγάζει υπέρ αυτού. Απαντούν δε ο κ. Μητροπολίτης και οι Επίσκοποι ευλογούντες τα πλήθη. Μακρός χρόνος εχρειάσθη εις τας αμάξας του κλήρου όπως από της οδού Πατησίων και διά της κοσμοβριθούς λεωφόρου Αλεξάνδρας φθάσουν εγγύς του ανωρυγμένου λάκκου του αναθέματος.

Μόλις μετά μίαν περίπου ώραν κατωρθώθη να επιβληθή σιγή εις τα διαρκώς καταρώμενα και ζητοκραυγάζοντα αλληλοδιαδόχως πλήθη, οπότε ο Π. Μητροπολίτης κ. Θεόκλητος εγερθείς εντός της αμάξης του μεθ' απάντων των συνοδικών ασκεπών, και τείνων τας χείρας προς τον Ύψιστον διά φωνής βαθείας απήγγειλε την ακόλουθον εκκλησιαστικήν κατάραν: «ΚΑΤΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ΦΥΛΑΚΙΣΑΝΤΟΣ ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΒΟΥΛΕΥΘΕΝΤΟΣ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ, ΑΝΑΘΕΜΑ ΕΣΤΩ».

Είναι αδύνατον να περιγραφή ό,τι επηκολούθησε. Τα πλήθη του Λαού, βλέποντα τον Αρχηγόν της Εκκλησίας και τους Επισκόπους μετά των λοιπών κληρικών υψούντας τα χείρας, ύψωσαν και αυτά τας ιδικάς των, κατά τρόπον ώστε εις μίαν στιγμήν ολόκληρος η έκτασις του Πεδίου του Άρεως παρουσίαζε το θέαμα μυριάδων χειρών ανατεταμένων.

«Ανάθεμα», απήντησεν ο Λαός εις την αράν (σ.σ.: κατάρα) του Μητροπολίτου,

και η κατάρα αντήχησε βαρεία και επιβλητική απ' άκρου εις άκρον του Πολυγώνου.

Ήτο κάτι τρομερόν. Κάτι φρικτόν.

[...]

Μετά την αράν την οποίαν απήγγειλεν ο Π. Μητροπολίτης, έλαβεν τέσσαρας λίθους και έριψε δι' αεπιβλητικής χειρονομίας αυτούς εντός του λάκκου... Τον Μητροπολίτην εμιμήθη αμέσως ο κόσμος, προφέρων κατάρας φρικτάς.

Εντός ολίγου ο λάκκος επληρώθη λίθων, οι οποίοι μικρόν κατά μικρόν απετέλεσαν σωρόν, υψούμενον και ογκούμενον διαρκώς.

[...]

Αλλ' ήτο αδύνατον όλα εκείνα τα πλήθη του κόσμου να ρίψωσι τον λίθον του αναθέματος επί του σημείου αυτού, ούτω δε εις διάφορα σημεία του Πεδίου του Άρεως εσχηματίσθησαν και έτεροι σωροί, οι μεγαλείτεροι των οποίων είναι τέσσαρες.

Λίθοι ερρίπτοντο επί των σωρών μέχρι της νυκτός, καθ' όλην δε την διάρκειαν του απογεύματος οι κώδωνες των εκκλησιών της πόλεως ήχουν συνεχώς, προσθέτοντες μεγαλείν εξαιρετικόν εις την λαϊκήν εκδήλωσιν την επισημοποιηθήσαν υπό της Εκκλησίας.

Κάποιοι ιεράρχες μάλιστα, το πήγαν πιο πέρα κι εξέδωσαν κι αφορισμό, ο οποίος είχε ως εξής, όπως δημοσιεύθηκε στα «Κρητικά Νέα»:

Ημείς οι υπογεγραμμένοι Μητροπολίται, εντολήν ελάβομεν παρά χιλιάδων εφέδρων και πολιτών να αναγνώσωμεν βαρύτατον αφορισμόν κατά του ενόχου εσχάτης προδοσία, Ελευθερίου Βενιζέλου, του προδώσαντος το έθνος μας εις τους Αγγλογάλλους του, ατίμως συνεννοηθέντος μετ' αυτών ίνα στείλωσι την προχθεσινήν νόταν είς την Ελλάδα, μόνον και μόνον διά να πικρανθεί ο λατρευτός μας Βασιλεύς και εκβιασθή όπως καλέση επί την αρχήν τον πουλημένον Σενεγαλέζον τράγον Βενιζέλον, τον ηθικόν αυτουργόν της πυρπολήσεως του Τατοΐου, τον ηθικόν αυτουργόν των βασάνων ας υπέστησαν οι ανδραγαθήσαντες αξιωματικοί μας εις χείρας του ανάνδρου Σαράιγ.

Κατ' αυτού όθεν του προδότου Βενιζέλου ανεγνώσαμεν αφορισμόν όπως ενσκήψωσι:

- Τα εξανθήματα του Ιώβ.
- Το κήτος του Ιωνά.
- Η λέπρα του Ιεχωβά.
- Ο μαρασμός των νεκρών.
- Το τρέμουλο των ψυχορραγούντων.
- Οι κεραυνοί της Κολάσεως.
- Και αι κατάραι και τα αναθέματα των ανθρώπων.

Τας ιδίας αράς θα αναγνώσωμεν και κατ' εκείνων οίτινες κατά τας προσεχείς εκλογάς θέλουσι δώσει λευκήν ψήφον προς τον κατάπτυστον προδότην Βενιζέλον και θα παρακαλέσωμεν, συν τοις άλλοις όπως μαρανθώσιν αι χείρες, τυφλωθώσιν οι οφθαλμοί και κωφαθώσι τα ώτα.

Γένοιτο.

Η πρακτική χειραγώγησης του όχλου από την Εκκλησία, δεν ήταν βεβαίως κάτι πρωτοφανές στην ελληνική πραγματικότητα. Σε διάφορες περιόδους, η επέμβασή της σε τομείς ακόμη πέραν της αρμοδιότητάς της, προκαλούσε στην κοινωνία ποικίλες τριβές και παρενέργειες. Υπήρχαν διάφορες φωνές που στιγματίζαν τη δράση της και ήταν υπέρ το επαναπροσδιορισμού του ρόλου της σε σχέση με το κράτος και την κοινωνία, αλλά έμοιαζαν σαν σταγόνα στον ωκεανό.

Στο βιβλίο «Ρασοφόροι, συμφορά του έθνους», ο συγγραφέας και ιστορικός, Γιώργος Καρανικόλας, αναφέρει μια τέτοια περίπτωση εναντίωσης στην εκκλησιαστική επιβολή...

Στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, στα 1916, ένας από τους πιο στενούς και ξεχωριστούς συνεργάτες του Ελευθερίου Βενιζέλου, ήταν και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.

Έξω από τα θέματα της αρμοδιότητάς του, σαν υπουργού Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Εποικισμού, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος στάθηκε πολύτιμος σύμβουλος του Ελευθερίου Βενιζέλου και σε μια σειρά άλλους τομείς.

Ζώντας από κοντά τον πυρετό των οχλοκρατικών εκδηλώσεων στα «Ευαγγελιακά», μα περισσότερο στη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος στην Αναθεωρητική Βουλή του 1911, είχε σχηματισμένη αντίληψη τόσο για τον αρνητικό ρόλο της Εκκλησίας όσο και για τη σημασία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Την αντίληψή του αυτή, διατύπωσε σε υπόμνημα προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Αφορμή γι' αυτό, έδωσαν, όπως γράφει ο Δημήτριος Γατόπουλος στο βιβλίο του «Ανδρέας Μιχαλακόπουλος», τα τότε έκτροπα («Μετά την παρεκτροπήν μερικών κληρικών που επέτρεψαν, μέσω των παθών της εποχής εκείνης, να γίνουν και “άναθέματα” εις βάρος του Ελευθερίου Βενιζέλου και άλλων πολιτικών συνεργατών του, που ηγωνίζοντο τότε τον εθνικόν αγώνα, παρά το πλευρόν των συμμάχων της Ελλάδος»).

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος χρημάτισε και πρωθυπουργός. Το υπόμνημα ήταν άγνωστο και για πρώτη φορά ο ιστορικός Δημήτριος Γατόπουλος το έφερε στη δημοσιότητα, στη βιογραφία του για τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Το δίνουμε χωρίς κανένα σχόλιο. Μιλάει μόνο του και γι' αυτό δεν μπορεί να αγνοηθεί. Και το ότι το γράφει ένας Ανδρέας Μιχαλακόπουλος του προσδίδει βαρύτητα ανυπολόγιστη.

Ακολουθεί το υπόμνημα:

Σεβαστέ μου κ. Πρόεδρε

Σας έλεγα προ καιρού εις το Συμβούλιον, ότι: Όταν ξεμπερδέψωμεν με το καλό τον εθνικόν αγώνα, τον τεράστιον, τον οποιον ανελάβατε, πρέπει, διά το καλόν του τόπου, να αναλάβητε έναν άλλον, επίσης μεγάλον -την τακτοποίησιν επί το νεωτεριστικώτερον των θρησκευτικών πραγμάτων. Λέγων θρησκευτικών δίδω έννοιαν ευρυτάτην.

Εννοώ και τα του κλήρου, και τα των θρησκευτικών εκδηλώσεων (λειτουργιών, εορτών, ή ημερών αργίας, αγίων πολυωνύμων κ.λπ.) και τα των μοναστηριακών κτημάτων και ει τι άλλο.

Θα σας χρειασθή να τεθή επί κεφαλής, της αληθώς επαναστατικής μεταρρυθμίσεως, ένας ευρείας διανοίας -σχεδόν σαν και σας εις την πολιτικήν- κληρικός. Τον έχετε: Είναι ο Κύπρου (σ.σ.: Πρόκειται περί του Μελετίου Μεταξάκη). Αυτός θα γίνη, υπό την κηδεμονίαν σας, ο Βενιζέλος της Ελληνικής Εκκλησίας.

Ποιά τα χρήζοντα μεταρρυθμίσεως, αφού η επανάστασις, η πολιτική θέση κατά μέρος τον Προκόπιον των Αθηνών και τους ομοίους του εις την διανόησιν και τον καλογηρισμόν και καταρτίση την εκκλησιαστικήν ιεραρχίαν, την οικουμενικήν (ή ελληνικήν ίσως) εκκλησιαστικήν σύνοδον;

Αυτοί θα κρίνουν, αλλ' ιδού μερικά προσπίπτοντα εις την αντίληψιν κάθε ανθρώπου:

α) Κατάργησις των νηστειών -αι οποίαι είναι σήμερον ένας τύπος. Κανείς δεν νηστεύει ει μη ο μη έχων να φάγη. Οι Άγγλοι και Γερμανοί και οι βόρειοι ακόμη Ιταλοί (που έχουν απελευθερωθή από τον θρησκευτικόν φανατισμόν) τρώγουν καλά· τρώγοντες δε καλά και εργάζονται καλά και φυλήν καλήν κατασκευάζουν. Το φαγί φέρει την δύναμιν προς εργασίαν και η εργασία το κέρδος και το κέρδος το καλό φαγί. Δεν υποθέτω ότι οι βόρειοι Ιταλοί είναι χειρότεροι από τους μεσημβρινούς, τους οποίους δεν κατόρθωσεν ακόμη να αποσπάση από τους όνυχας της θρησκοληψίας η μεγάλη προπαγάνδα, που διενεργεί η Dante Alighieri εις την Ιταλίαν.

β) Ρύθμισις των διαφόρων τελετών και λειτουργιών επί το νεωτεριστικώτερον. Λιγώτερο παπά, λιγώτερο ψάλτη, λιγώτερο διάκο —και πολύ ιεροκήρυκα—ερμηνευτήν. Τί καταλαμβάνει ο λαός, που πηγαίνει εις τας ακολουθίας; Είναι πολλοί, που ακολουθούν 40 και 50 χρόνια τας λειτουργίας της Κυριακής εις τας εκκλησίας των. Εκ περιεργείας, πολλάκις υπέβαλα εις εξέτασιν πολλούς διά να ιδώ τι τους απέμεινεν από αυτάς τας καταναλωθείσας ώρας και την ορθοστασίαν. Μηδέν. Αν ο παπάς είχεν υποχρέωσιν να διαβάζη 2-3 ύμνους (τροπάρια, απολυτίκια, κοντάκια και όπως αλλέως τα έλεγεν ο βυζαντινισμός), απόστολον, ευαγγέλιον, και να κάμη διδασκαλίαν μισή ώρα, θα ήσαν εις ολιγώτερον χρόνον, πολύ περισσότερον ωφελημένοι οι ακροαταί του -κοινωνικώς, ηθικώς, πατριωτικώς.

γ) Φυσικά, με τα ανωτέρω συνέχεται η εκπαίδευση του κλήρου. Οι ιερείς, εξερχόμενοι εκ των ειδικών σχολών, θα έχουν μάθει, όχι τι σημαίνει το «πρόσχωμεν τα άγια των αγίων», ούτε ότι, όταν περιβάλλονται τα περιχειρίδια, πρέπει να μουρμουρίζουν «αι χείρες σου εποίησαν με και έπλασάν με» κ.λπ., αλλά πως θα ομιλήσουν καταληπτώς εις τον λαόν διά την εγκράτειαν, διά την αποταμίευσιν (λ.χ. επί τη ευκαιρία του ευαγγελίου του αποκρυβέντος ταλάντου), διά την φιλοπατρίαν, διά τα πολιτικά ακόμη καθήκοντα των ακροατών των κ.λπ. κ.λπ.

δ) Θα λείψουν αι εορταί των διαφόρων Άι Θανάσηδων και Άι Ανδρέηδων και προφάσεις προς αργίαν. Η Κυριακή αργία και 2-3 μόνον ημέραις το έτος ολόκληρον είναι αρκετή τεμπελιά. Εις τα χωριά αργούν περισσοτέρας ημέρας κατ' έτος, παρά εργάζονται. Ο παπάς ευρίσκει αφορμήν από τον μικρότερον, και αγνωστότερον άγιον του συναξαρίου του, διά να δεκαρολογήση και υψώνη την θρησκευτικήν καταληψίαν των συγχωριανών του, τους πείθει ότι είναι έγκλημα να εργασθούν· η διδασκαλία τους αρέσει διότι τους δίδει την τεμπελιάν και ιδού η αργία και όλα της τα κακά τέκνα: Μεθύσι, χαρτοπαιξία και έγκλημα κατά την υπόλοιπον μετά την θείαν λειτουργίαν ημέραν. Δεν είναι δυνατόν βέβαια να εξαλείψη κανείς την λέξιν της αγιωσύνης. Αλλά αν θεσπισθή την Κυριακήν, την μετά την ημέραν της εορτής του αγίου, να διαβάζεται κατά την λειτουργίαν, κάποια ειδική ευχή διά τον άγιον αυτόν και επί τέλους ο κηρύττων τον λόγον του Θεού ιερεύς να τον μνημονεύη κατά την διδασκαλίαν του αυτήν, αντλών παραδείγματα εκ του βίου -εφ' όσον συνάδουν προς το νεώτερον πνεύμα-, αυτό νομίζω θα είναι αρκετόν. Μου είχε πέσει εις τα χέρια κάποτε, και η φιλαναγνωσία μ' έκαμε να το διαβάσω, ένα γαλλικόν βιβλίον, έχον τον τίτλον «Panorama du Prédicateur», ογκώδες. Είχεν, ούτως ειπείν, υποδείξεις πως θα ηδύνατο να ομιλήση πρός τον λαόν κάθε ιεροκήρυξ εξ αφορμής του βίου ή των έργων του δείνα αγίου, ή εξ αφορμής του Ευαγγελίου, ή της πράξεως των αποστόλων κ.λπ. θα εκδοθή ένα τέτοιο υπό καλών κληρικών και λογίων συνεργαζομένων επί τούτω. Και το όνομα «άγιος» θα λείψη. «Άγιος μάρτυς» τους έλεγεν η Εκκλησία, διότι μάρτυρες ήσαν και ως μάρτυρες μιας ιδέας πρέπει να τους τιμώνεν ακόμη αληθώς.

ε) θα καταργηθούν τα μοναστήρια, αι εστίαι πάσης διαφθοράς και καταχρήσεως

ηθικής και περιουσιακής. Τα κτήματά των θα γίνουν των γεωργών. Ευτυχώς δεν θα δύνανται πλέον να μας προβληθή ο λόγος ότι, αν το κάμωμεν, θα καταργήση και η Τουρκία τα ιδικά μας μοναστήρια.

Φυσικά, αυτά που εκθέτω ανωτέρω, είναι ελάχιστα σημεία. Θα είναι πολλά ακόμη τα χρίζοντα μεταρρυθμίσεως. Αλλ' αν αυτά γίνουν, η ωφέλεια του έθνους διά το μέλλον θα είναι μεγάλη. Αρκεί να παρακολουθήση και η μεταρρύθμιση της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως. Ο δημοδιδάσκαλος, ιδού το παν. Όσα και αν γίνουν, υπό την μεγαλουργόν έμπνευσιν ενός σπανίου κυβερνήτου και το εξαιρετικώτατα ασύνηθες κύρος του, θα παραλύσουν και θα εξαφανισθούν, όταν τα θεμέλια δεν είναι επαρκώς στερεά διά να κρατήσουν το ανεγερθέν οικοδόμημα. Όσα εκατομμύρια και αν δαπανήσωμεν διά την δημοτικήν εκπαίδευσιν, θα είναι ολίγα. Δεν μνημονεύω το κατά κόρον επαναληφθέν ήδη, ότι η Γερμανία οφείλει την ανάπλασιν της εις την εκπαίδευσιν. Αλλά ιδού η Ιαπωνία, ιδού η Γαλλία πρέπει τώρα τους καρπούς της πατριωτικής και πρακτικής στοιχειώδους εκπαιδεύσεώς της. Ιερείς λοιποί και δημοδιδάσκαλοι. Δηλαδή σχολαί ειδικαί που να παράγουν τοιούτους μορφωμένους. Σχολαί καλοί, με καλοπληρωμένους παιδαγωγούς ή καθηγητάς. Και εισερχόμενοι, να γνωρίζουν ότι θα πάρουν καλούς μισθούς. Αν κάτι έγινεν, από τα 1909 και έπειτα, συνετέλεσεν η μεταρρυθμίσις της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, η γενομένη κατά το 1895 (αν δεν απατώμαι) από του μακαρίτου Πετρίδη. Οι καρποί των μετέπειτα διδαχθέντων απεδόθησαν μετά 12-14 έτη (φυσικά οι επταετείς ενηλικιώθησαν και μετείχον της ψήφου κ.λπ., μετά τόσον χρόνον περίπου). Και όμως η μεταρρυθμίσις εκείνη εις τί συνίστατο; Ουδεμία νεωτεριστική εκπαίδευσις· μόνον το αμετάθετον και άπαυστον του δημοδιδασκάλου εξησφάλιζεν αρκούντως. Καμμία έντονος προσπάθεια δεν κατεβλήθη ούτε διά να ελκυσθούν καλοί και να εισέλθουν εις τα διδασκαλεία, ούτε διά να δίδουν τα διδασκαλεία εκπαίδευσιν άξίαν λόγου. Είναι όμως αληθές ότι, έκτοτε έγιναν τμηματικώς μέτρα τινά. Και είναι ευχάριστον σωτήριοιον, ότι τώρα ανώτεροι εκπαιδευτικοί εργάζονται διά να κάμουν το πλήρες πρόγραμμα.

Θα σας είπουν, κ. Πρόεδρε, ότι είναι δύσκολος η επιχείρησις τοιούτου έργου. Ότι ο λαός θα εξαναστή κατά των νέων εικονοκλαστών. Ότι θα εγερθή επανάστασις κατά των βεβήλων. Τίποτε από όλα αυτά δεν θα συμβή την ώραν

που θα έχη μεγαλώσει το ιδικόν σας γόητρον, όταν -όπως Θέλω να ελπίζω, και ελπίζω μετά πεποιθήσεως- η εθνική κρίσις θα λήξη με στεφάνωμα του εθνικού αγώνος, τον οποίον ανελάβατε. Διότι, φυσικά, αν λείψη αυτή η προϋπόθεσις, το έργον ούτε να επιχειρηθή θα δύναται, ούτε και αμέσως ωφέλιμον θα ήτο, μέσα εις την εξουθένωσιν, ήτις θα ομοιάζη προς την του 1453 και διά την από της οποίας απολύτρωσιν θα χρειασθούν αρκεταί δεκαετηρίδες. Αλλ' αν η Entente, ως πεποίθαμεν, επιβάλλει τους όρους της ειρήνης, η Αγγλία θα προσφέρη εις τον Βενιζέλον-Ελλάδα τουλάχιστον την Κύπρον. Αυτό είναι η σκέψις μου. Γνωρίζω την αγγλικήν παροιμίαν ότι «η επιθυμία, είναι η μήτηρ του στοχασμού», αλλά δεν νομίζω ότι είμαι υπερβολικός εις ελπίδας. Και αν αυτό επιτύχωμεν εθνικώς, θα συντελεστή και η άλλη η εσωτερική αποκάθαρσις, ουδείς δεν θα έχει το ανάστημα να δημιουργή ταραχάς, οίας κατά Θεοτόκη εδημιούργουν διά τα ευαγγελικά κ.λπ. εξεθύμαναν, κατά το δη λεγόμενον, άλλωστε αι τοιαύται ραδιουργίαι.

Ενθυμηθήτε την θύελλαν του 1911 διά το γλωσσικόν ζήτημα, το οποίον διά τον πολύν όχλον ήτο καθαρώς θρησκευτικόν, και συγκρίνατε την εποχήν εκείνην με την μετά τους πολέμους. Όχι μόνον η αναπλαστική γλωσσική κίνησις γίνεται πλέον φανερά και ελευθέρα, αλλά καταντούν ασειότητες, μηδενός εγείρουσαι την προσοχήν, αι απόπειραι των διαφόρων, γενόμεναι είτε εις την δημοσιογραφίαν είτε εις την Βουλήν, ίνα επιτεθούν κατά προσώπων εχόντων και διαδηλούντων τας γνώμας εκείνας, αίτινες τους εχαρακτήριζαν άλλοτε αποδιοπομπαίους Αρείους. Και όχι μόνον αυτό, αλλά και φανερά ομολογούν όλοι σήμερον ότι άνευ της δημοτικής γλώσσης είναι αδύνατος η εκπαίδευσις η στοιχειώδης. Το ίδιον θα συμβή και με την ανάπλασιν της θρησκείας ή μάλλον των θρησκευτικών λειτουργιών. Όταν λείπει μεγαλόσωμος αρχηγός αντιθέτου κόμματος ουδείς θα τολμήση να εκμεταλλευθή την σωτήριον πρόθεσιν. Άλλως τε δύο τινά με κάμνουν να πιστεύω ότι το πράγμα θα συντελεστή αφόβως. Πρώτον, ότι το πράγμα δεν θα προσλάβη χαρακτήρα επαναστατικόν εις τα λοιπά σημεία, πλην της αντικαταστάσεως προσώπων τινών. Διότι τουναντίον, η καταλλήλως συγκροτηθησομένη παρασκευαστική της μεταρρυθμίσεως ιεραρχία θα έχη ως αιτίαν της εργασίας της, την ανάγκην της διαρρυθμίσεως των θρησκευτικών ημών πραγμάτων μετά την κατάλυσιν του τουρκικού κράτους και μετά την περικοπήν της εκτάσεως του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Δεύτερον, η αντίληψις, ην έχω, ότι ο ελληνικός λαός, ο πολύς, οι εργάται και οι αγρόται, δεν

αγαπούν κατ' ουσίαν τα θεία, μηδέ είναι ευλαβείς. Εις τας εκκλησίας πηγαίνουν γυναίκες, οι δ' έργάται και αγρόται την βλασφημίαν κατά του θείου έχουν εις τα χείλη των ως σίελον καθημερινόν. Άλλως τε η εσωτέρα διαρρύθμισις των εκκλησιών δεν θα αλλάξη προς το παρόν. Δεν θέλω να είπω ότι το πράγμα δεν θα απαιτήση κόπους, και δη υπερμέτρους.

Αλλά τόσον μεγάλη και θεμελιωτικά έργα μόνον από άνδρας του ιδικού σας κύρους και της ιδικής σας θελήσεως ημπορεί και να επιχειρηθούν και να αχθούν εις δεξιόν τέρμα.

Ο αγών ο γενόμενος εν Γαλλίς, τελευταίον δεν ήτο ασθενέστερος, από εκείνον που προβλέπομεν. Αλλά δεν εδίστασαν οι πολιτικοί άνδρες εκεί να τον αναλάβουν, όταν επείσθησαν ότι εξυπηρετούν την χώραν των. Αλλ' ήτο περιττόν τελείως να σας υπομνήσω τούτο. Συγχωρήσατε την ολισθήσαν γραφίδα. Δεν είσθε 'σείς, ο οποίος θα διστάσητε ενώπιον αγώνος εθνικού, οσαδήποτε κωλύματα και αν παρουσιάζονται.

Αυτά είχα να σας υποβάλω, σεβαστέ μου κ. Πρόεδρε.

Είμαι ένας συνεργάτης σας, ο οποίος προτού πολιτευθώ, πολλά καλά ονειροπόλησα διά την πατρίδα μας, πλείστα είχαν την ευτυχίαν να πραγματοποιηθούν από σας, όταν παρεστεκόμην εις το πλευρόν σας. Καί αυτό μου δίδει την ώθησιν να επιθυμώ να γίνουν και άλλα και άλλα.

Πού θα ευρεθούν, σκέπτομαι, τοιαύται περιστάσεις και τοιούτοι αρχηγοί;

Με αληθινόν σεβασμόν και αγάπην, ιδικός σας
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ